

Վահան Թոթովեց

Ազգին բարերարի գերեզմանը Ա.

Երկու եղբայրներ էին անոնք՝ Փորսուխենց Մարտուալ և Խաչեր աղաները, որոնք կը լային մոտավորապես 40 50 տարեկան, մեծ ընտանիքով:

Արվեստով ոսկերիչ, հին վարպետներ:

Փորսուխենց տան փառասիրական ավանդությունն էր այն, որ քաղաքի մայր եկեղեցիի կալվածը մեկ մասն էր Մարտուալի և Խաչերի մեծ, ընդարձակ պարտեզին՝ ատենին նվիրված ազգին իրենց պատճի կողմեն, որուն իբրև հոգեկան վարձատրություն, պապի գերեզմանը կը հանգչեր եկեղեցիի պատին քովիկը, փոքրիկ գերեզմանոցի մը մեջ, տեսակ մը պանթեոն, որ ամեն զավառական եկեղեցի կունենար:

Մեծ օր էր Փորսուխենց տան համար, երբ, տարին անգամ մը, հոգեհանգստի ժամանակ, ավագ քահանան պիտի հիշեր այդ նվիրատվությունը: Այդ օրը Փորսուխենց տան բոլոր մարդկային տարրը կը հավաքվեր լսելու համար այդ հիշատակությունը:

Մարտուալ աղան, երեցը, լուտ մարդ էր, խոժոն, կախ ինկած ականջներով, կարծահասակ, կլոր, թրքական ոճով մորութին մեջ արդեն ճերմակը ալիք կուտար: Այնքան լուտ ու խոժոն էր Մարտուալ աղան, որ շատերուն սկսած էր ապուշության կասկածներ ներշնչել:

Իսկ, ընդհակառակը, Խաչեր աղան սարսափելի շատախոս, կովարար, ուրիշներու գործին խառնվող, եկեղեցի և ազգ իր սեփականությունը համարող, անոնց գործերու վատ ընթացումը իր դատապարտելի անտարբերության վերագրող մարդ էր: Ֆիզիկականով նման իր եղբոր մազերու ավելի քիչ ճերմակով և գլուխը ճաղատ:

Երկու եղբայրներն ալ իրարու քիթե են ինկեր, կըսեին բոլոր ճանաշողները:

Կասկած չիկար, որ Մարտուալ աղան ավելի իմաստուն մարդ կը կարծվեր, քան Խաչեր, որուն ակոան ամենուն մսին և ոսկորին դպած էր:

Խաչե՛ր, կըսեր Մարտուալը իր եղբոր, տարին մեկ անգամ, Էդ գործերուն մեջեն պոչդ դուրս քաշե:

ՉԵ՛, դուն տեղդ ձանտր նստե, ես բոլորին կը սովորեցնեմ, կը գոռար Խաչերը:

Մարտուալը կը լոեր, կը խոժողեր, քիթը կը կախեր և կնիկը առած կը հեռանար իր սենյակը, հազարով և գլուխը շարժելով դժկամության արտահայտությամբ:

Ապա Խաչերը կը դառնար իր կնոջը.

Իմ պապս որ չըլեր, Էն եկեղեցին հիմա չիկար, բոլորը պետք էր տաճիկ դառնայինք, իմ խոսքս պիտի ընեմ, ի՞մ խոսքս, վերջացա՞վ:

Մարդոց աննամուսը շատ է, դուն գլոխ չես կրնար ելլալ, Աղան շիտակ է, կըսեր կինը:

Կնիկ ես, խելքիդ քան չի պառկիր, կը կշտամքեր Խաչերը:

Այսպես ամեն օր կոիվ մը ուներ ազգին հետ:

Ովքե՛ր էին իր թշնամիները, ինքն ալ չէր գիտեր, միայն սիրտը կոիվ կուզեր, խոսք կուզեր, աղմուկ կուզեր:

Եկեղեցին ներս մտած ատենը անպայման նկատողություն մը կունենար ժամկոչին ընելու.

Կը քողուս, որ ազոավները նստեն զանգակատան վրա և ծրտեն ու աղտոտեն, ամենապարզը իր նկատողություններեն:

Բ

Վերջին տարիները Մարտուա աղայի հոգեկան վիճակը սկսավ լրջորեն մտահոգիչ դառնալ, նախ՝ տնեցիներուն և ապա՝ դուրսի մարդոց:

Իր լուակյաց բնավորության հաջորդեց համրություն, և օր մըն ալ երկու ձեռքերը դրավ երկու գրպանները և ա՛լ դուրս շհանեց մինչև իր մահը:

Աշքերը կը դարձներ շորս կողմը և ապուշի նման կը նայեր: Անվնաս, անաղմուկ, անհասկանալի հիմարություն մը սև ամպի նման իշավ վրան և մնաց:

Հայվանի պես է, կրսեին զինք տեսնող մոտավորները:

Խաչերը կը մոտենար Մարտուպին.

Մարտուա, դուրպա՛ն, քառ մը ըսե՛, խոսե՛:

Կը լսեր Մարտուպը, քայց չէր պատասխաներ: Եվ զարմանալին և ամենեն մտահոգիչը այն էր, բոլորը կը համաձայնեին, որ Մարտուպը եթե ուզեր խոսիլ՝ կրնար, իր արտահայտությունը այնպես կը ցուցներ, քայց չէր ուզեր խոսիլ:

Օր մը մեկ քանի հոգի հավաքվեցան և բոնի ուժով ձեռքերը գրպաններեն հանեցին, որովհետև կինը և բոլոր տնեցիները ձանձրացած էին մանուկի նման կերցնելե: Շատ դժվարությամբ ձեռքերը գրպաններեն հանեցին, որու ատեն Մարտուա աղան կովի նման քառաշեց և մեկ քանի ծանր հայինյանքներ շպրտեց: Զեռքերու ափերը փորփսուտեր էին, շորս կողմը քամպակ կապեր էր, ճերմկեր, նիհարեր, փափկացեր էին: Աղաչեցին, լացին, որ դուրս պահե ձեռքերը, քայց օգուտ շրբավ, երբ ձգեցին ձեռքերը՝ ամենայն արագությամբ տարավ գրպանները

և սկսավ հիվանդագին ծիծաղիր: Խաչերը աշքերը թրցեց, հազիվ ինքզինքը զապեց, դուրս ելավ սենյակեն և զալով իր սենյակը՝ բարձր ձայնով սկսավ լալ և աղաղակել.

Վա՛յ Մարտուա, վա՛յ, հավին քշա չէիր ըսեր, քեզ ո՞վ անիծեց:

Մարտուաի սերսեմությունները այնքան ալ անակնկալ չէին, շատերը
Մարտուաին շոշորթ կըսեին, այնքան քիչ կը խոսեր:

Մարտուա աղան դուրս չէր ելլեր տունեն, բայց տանը մեջ կը պտտեր: Առաջները տնեցիք սարսափի մեջ էին, որովհետև Մարտուաը կարող էր հայտնվիլ բոլորովին անսպասելի տեղեր և անտեղի ժամանակ, բայց կամաց-կամաց վարժվեցան: Մարտուաի ապուշությունը դարձավ հասարակ, այնպես որ Խաչերը, երբ խանութեն գար և երբ Մարտուաը շտեսներ շուրջը, կը հարցներ.

Խենքը ո՞ւր է:

Պառկեր է, կամ՝ ո՞վ գիտե ո՞ւր է, կը պատասխանեին:

Էսօր կերցուցե՞ր եք, կը շարունակեր հարցուփորձել Խաչերը:

Ի՞նչ ուտել, ի՞նչ բան, կը պատասխաներ տկն. Խաչեր, արդեն զզված և անտանելի տոնով, բոլորը թափեց, վրան գլոխը աղտոտեց:

Օր մըն ալ Մարտուաը ա՛լ անկողնեն վեր չկեցավ, կերպով մը ամիս մը քաշեց և մեռավ:

Այս մահը մեծ տրտմություն չպատճառեց տնեցիներուն, որովհետև Մարտուաի ողջությունը արդեն մահ էր և ավելի վատը:

Գ

Կիրակի օրը թաղումը տեղի պիտի ունենար: Բազմությունը մեծ էր եկեղեցին: Պատարագի կիսուն Խաչեր աղան դուրս ելավ եկեղեցին և ժամկոչը կանչելով

քովը, բարձր և հրամայական տոնով պատվիրեց.

Գնա՛, մեկ քանի աղքատ մշակներ քեր և այնտեղ, պապուս քով, Մարտուախս համար գերեզման փորել տուր, և գրպանեն հանելով մեկ արծաթ մեճիտ՝ գլորեց ժամկոչի բուռը:

Ժամկոչը խոնարհեցավ և անմիջապես մեկնեցավ գործի անցնելու:

Մեկ քանի թաղականներ, որ այդտեղ կանգնած կը ծխեին և օրվան թաղաքականության վրա կարծիքներ կը հայտնեին, իրարու երես նայեցան:

Խաչերը եկեղեցի մտավ և զնաց կանգնեցավ դագաղի գլխուն վրա:

Խաչերը որո՞ւ է հարցուցեր, որ այդպես ինքնազլուխ կարգադրություններ կընե, հարցուց թաղականներեն մեկը:

Այդ մասին ես քան մը չեմ գիտեր, պատասխանեց երկրորդ թաղականը:

Ի՞նչ, իր շոր գլոխով կը կարծե որ խենթը այստե՞ղ պիտի թաղե, եազմա, մրմուաց երրորդը:

Թաղականները ժամկոչի տղան կանչեցին և պատվիրեցին, որ մտնա եկեղեցի և կամաց մը Գիրզոր աղային, Պետրոս Էֆենտիին և մի քանի ուրիշներու ականջներուն փսփսա, որ Էֆենտիները զիրենք դուրսը կը կանչեն կարևոր գործով: Մեկ քանի բոպե հետո բոլորը, թաղաքի հայ հեղինակությունները, հավաքվեցան և մտան քովի դպրոցի մեկ սենյակը՝ խորհրդակցության:

Ամբողջ կես ժամ պոռացին, ճվացին և որոշեցին ժամկոչին արգիլել գերեզման վարելը:

Ժամկոչը դադրեցուց:

Պատարագը վերջացավ, դագաղը քերվեցավ դուրս և Խաչերը տեղեկացավ ահավոր եղելության:

Ժամկո՞չ, քեզի ի՞նչ ըսի ես:

Չեն թողուր, աղա՛, չե՛ն թողուր. ես ազգին ծառան եմ, անոնք ալ ազգին մեծն են, պատասխանեց Ժամկոչը շրթունքները դողալով:

Անոնք ազգին մեծն են, ես մեծը չե՞մ, գոռաց Խաչերը: Ժամկոչը գլուխը կախեց: Խաչերը փորձեց հարձակվիլ Ժամկոչի վրա, բայց թաղականները մեջ ինկան: Եկեղեցիի բակին մեջ գտնված հասարակությունը բաժնվեցավ երկու մասի, սկիզբը թաղականները խոսեցան հանգիստ և խաղաղասիրական տոնով, բայց հետո չդիմանալով Խաչերի գոռումներուն և հայինություններուն, անոնք ալ ձայները բարձրացուցին: Երկու կողմերուն տիրեց գոեհիկ անկեղծություն: Աղմուկ, իրարանցում: Դագաղը մոռացան, կիները սկսան լալ և աղաղակել, իսկ ասդին սկսան գլուխ ջարդել:

Այսպես է գավառներու մեջ, ազգային վիճաբանություններուն ամեն մարդ կը խառնվի, կը քոնե մեկ կամ մյուս կողմը, գրեթե առանց տրամաբանության, շատ անգամ նայած պայքարը սկսող անհատներու իրենց հետ ունեցած հարաբերության:

Այստե՛ղ պիտի թաղվի, իմ պապուս տվածն է այս հողը, ազգին աշքը քոնա, կը մոնչեր Խաչերը:

Չպիտի՛ թաղվի, շուն պապդ թաղվեցավ, հերիք է,— կը պատասխաներ ամբոխը:

Կազմվեցան կովողներու զանազան խումբեր, իրար իրեցին, քշեցին, քերին ձգեցին դաղաղին վրա, որու ատեն մեռելի տեր կիներու կոծը քոնեց ողջ երկինքն ու գետինը:

Պիտի թաղեմ, հո՛ս պիտի թաղեմ, կը գոռար Խաչերը շան նման փրփրած:

Անիկա ինքզինք զսպեց և ոչ ոքի վրա ձեռք չբարձրացուց, եթե ոչ՝ ամբոխը գլուխը իրանեն կը բաժներ:

Կոիվն այնպես սաստկացավ, որ թուրք ոստիկաններ մտան Հայկական մայր եկեղեցիի բակը և դադրեցուցին:

Խաչերը ընկճված և գլխիկոր՝ պատվիրեց հուղարկավոր թափորք առաջնորդել իրենց պարտեզը:

Մեր պաղչան շա՞տ տեղ կա, իմ եղբայրս հասարակաց գերեզմաննոցը չեմ նետեր, հայտարարեց Խաչերը ներկա եղող հասարակության:

Փորսուխենց տան մոտիկները Խաչերի թևերեն բռնեցին, մխիթարեցին: Խաչերը այլևս չէր լար, բարկութենեն արցունքները ցամքեր էին:

Երկու րոպե հետո արդեն դագաղը պարտեզն էր: Եկեղեցին և Փորսուխենց պարտեզը բաժնող ճիշտ պատին տակը գերեզման փորել տվավ Խաչերը Մարտուայի համար և այնտեղ թաղել տվավ:

Դագաղը գոցել տալե առաջ Խաչերը ինկավ Մարտուայի վրա և ֆեսը վար առած՝ ըսավ.

Մարտուայ, աղայի պես մարդ էիր, մարդուն ալ թեքքեն էիր, շուները վրադ հաշեցին, քու հոգուդ... ալ չկրցավ շարունակել, արցունքները նորեն սկսան հոսիլ: Թևերեն բռնեցին և վեր առին:

Վա՛յ, վո՛յ, վա՛յ, վո՛յ, – կողքերգեր Խաչեր, մինչ հողը կիշնար ծանրորեն Մարտուայի քիթին ու բերնին վրա:

Դ

Քառունքը լրանալե առաջն Խաչերը կանչեց դպրոցի տիրացուն և պատվիրեց, որ ծաղկագրով գրե հետևյալ տապանագիրը.

Աստ հանգչի Ազգիս Բարերար

Մարտուա աղա Փորսուխեան

Ծնյալ յամի Տեառն... մեռած...

Քառունքի օրը գերեզմանաբարը պատրաստ էր արդեն այդ տապանագիրով: Խաչերը շաբաթ իրիկվնե առաջ կանչեց Եկեղեցիի ավագ քահանան, դրամ տվավ և ըսավ.

Տերտեր պապա, վաղը Մարտուա աղայի քառունքն է, անոր հոգիին համար սուրբ պատարագ կը բռնես և կը հայտարարես սուրբ պատարագի մեջ, որ Փորսուխենց աղան իր եղբոր Մարտուա աղայի քառունքի առթիվ «իբրև հավերժ» կը նվիրե իր պաղչային տասնսիհնագ արշըն գետին և իր ծախրովը պատ կը քաշե և կը միացնե եկեղեցիի գերեզմանոցին:

Մարտուալիս գերեզմանն ալ հետը կը նվիրեմ սուրբ Եկեղեցիին, ավելցուց անիկա:

Ավագ քահանան լսեց, շնորհակալություն հայտնեց ազգին կողմեն, «Հայր մեր» մըն ալ փնքինթաց և պիտի մեկներ ուղիղ մյուս քահանաներուն մոտ տեղեկացնելու, երբ Խաչերը ուզեց իր Վերջին քաղձանքը հայտնել.

Տե՛ր պապա, պատարագը դո՛ւն կընես:

Շատ աղեկ, Խաչեր աղա, շատ աղեկ, քայց հերթը Տեր Գրիգորինն է, պատասխանեց ավագ քահանան:

Հերք-մերք չեմ գիտեր, իմ փափազս է, որ սուրբ պատարագը դուն ընես վաղը:

Ավագ քահանան գլուխը շարժելով դուրս զնաց:

* * *

Երկրորդ օրը հանդիսավոր պատարագ էր: Ավագ քահանան հայտարարեց նոր նվիրատվությունը, հիշատակեց նաև պապի նվիրատվությունը:

Վերջը Վերջը խենթին գերեզմանը քակը ձգեց, քթերնուն տակ լուռ մոնչացին եկեղեցիեն դուրս ելլողները, և բոլորովին դժգոհ:

1921 թ.